

Психологічні особливості комунікативних умінь та навичок у підлітків

У статті визначено основні різновиди комунікативних умінь і навичок, здійснено теоретичний аналіз їх психологічних особливостей у підлітків. На основі проведеного дослідження з'ясовано особливості встановлення нових контактів, ініціювання розмови, діалогічного та монологічного спілкування, вміння слухати, впливати на оточуючих, будувати розмову з урахуванням етичних норм взаємодії. Описано навички поведінки у конфліктній ситуації та гендерно зорієнтовані комунікативні навички. На основі теоретичного дослідження визначено позитивні та негативні характеристики комунікативного процесу в підлітковому віці, з'ясовано провідний тип комунікації.

Ключові слова: комунікація, спілкування, комунікативні вміння та навички, соціолінгвістичні, стратегічні, невербальні навички.

В статье определены основные разновидности коммуникативных умений и навыков, осуществлен теоретический анализ их психологических особенностей у подростков. На основе проведенного исследования выяснены особенности установления новых контактов, инициирования разговора, диалогического и монологического общения, умения слушать, влиять на окружающих, строить разговор с учетом этических норм взаимодействия. Описаны навыки поведения в конфликтной ситуации и гендерно ориентированные коммуникативные навыки. На основе теоретического исследования определены положительные и отрицательные характеристики коммуникативного процесса в подростковом возрасте, выявлено ведущий тип коммуникации.

Ключевые слова: коммуникация, общение, коммуникативные умения и навыки, социолингвистические, стратегические, невербальные навыки.

Питання комунікації та міжособистісних взаємин набуває особливого значення у підлітковому віці. Інтимно-особистісне спілкування з однолітками стає у цей час референтно значимою діяльністю (О.Г.Видра, Т.В.Драгунова, Р.В.Павелків) [4], [6], [13]. Для підлітків важливо самоствердитись, зайняти гідне місце у колективі, бути визнаним. Це вимагає необхідного рівня комунікативної компетентності. У зв'язку з цим проблема формування комунікативних умінь та навичок, яка відповідає найважливішим соціально спрямованим потребам, є актуальною для підлітків.

Аналіз теоретичних та експериментальних досліджень комунікативних навичок дозволяє виокремити три основних різновиди: а) соціолінгвістичні, які полягають у використанні мовленнєвої дії як основного засобу комунікації (здатність чітко виражати думку; конструювати фразу, будувати діалог і монолог) (Ф.С.Бацевич, В.Квінн, О.О.Леонтєв, А.П.Литаєва) [1], [8], [11]; б) стратегічні, основою яких є знання типових механізмів поведінки інших людей, конструювання стратегії і тактики комунікативного акту (техніка ініціювання розмови, опір на позитивні якості партнера, пакетування вимог) (Н. В. Ізбуцька, Е. Г. Трошихіна, М. А. Алієва, Т. В. Гришанович, Л. В. Лобанова, Н. Г. Травнікова) [7], [19]; в) невербальні, які передбачають обмін інформацією за допомогою немовленнєвих засобів (міміки, жестів, інтонації) (В.А.Лабунська, А.Піз, Л.І.Чернишова) [10], [15].

Для дітей підліткового віку актуальними є вміння встановлювати нові контакти та ініціювати розмову, діалогічне спілкування, майстерність будувати монолог, уміння слухати та впливати на оточуючих; здатність опиратись на етичні основи спілкування, навички поведінки у конфліктній ситуації, гендерно зорієнтовані комунікативні навички. Вони є об'єктом нашого теоретичного аналізу.

Вміння встановлювати контакти. Ця якість передбачає здатність налагоджувати нові контакти та ініціювати розмову. У підлітковому віці коло спілкування розширюється. Відмінним від молодшої школи є збагачення сфери соціальних взаємин, що зумовлено просторовими переміщеннями у межах школи (навчальних кабінетів), взаємодією з різними шкільними групами, багатьма вчителями. Це призводить до нових знайомств та розширення кола неформального спілкування. У зв'язку з цим виникає необхідність ініціювати нові взаємини. Підлітки вчаться розпочинати, підтримувати діалог. Значимими темами для них є нові знайомства, музика, спортивні події, хобі, захоплення, модний одяг, тренди, кохання, розваги, відпочинок та подорожі, новини тінейджерського життя. Ці проблеми є найбільш популярними в товаристві однолітків і можуть використовуватись як основи для ініціювання контактів.

Діалогічне спілкування. Діалогом є обмін інформацією між учасниками мовленнєвого акту, який складається із взаємопов'язаних реплік. На підлітковому етапі діалогічне спілкування продовжує розвиватись, проте набуває іншого характеру. Якщо у дошкільному віці діалог мав характер пізнавального ("Чому небо синє? ...дерева високі?, ...у птахів є крила?"), у молодшому –

функціонально-рольового (“Марія Іванівна, я правильно написала?”, “Марія Іванівна, а Олег списує”), то у підлітковому комунікативна взаємодія – це спілкування заради спілкування. На цьому етапі діалог набуває інтимно-особистісного спрямування: у школярів актуалізується потреба виявляти ініціативу з метою встановлення нових особистих контактів, вони готові першими зробити крок у прояві почуттів [2, с. 259].

Аналіз теоретичних та експериментальних досліджень вказує на те, що у підлітковому віці є свої характерні особливості діалогічного спілкування. Підлітки використовують у діалозі не лише прямі, а й непрямі запитання, цінують гумор та оригінальність, навчаються підтримувати розмову відповідно до ситуації. У цей час діти засвоюють правила побудови діалогу: вони опановують вміння психологічно грамотно розпочинати розмову, її завершувати, підводити підсумки. У діалозі проявляється світогляд дитини, її принципові позиції та погляди на світ (С.Ю. Курганов) [9], внутрішній світ підлітка (В.В.Столін) [17].

На цьому віковому етапі виникають й певні проблеми у побудові діалогу. Результати експериментальних досліджень В. М. Переверзевої свідчать, що серед підлітків велика кількість дітей, які мають підвищену соціальну тривожність у діалогічному спілкуванні (27,3%); лише у 24,5% проявляється товарицькість, що вказує на їх егоцентричну спрямованість у взаєминах; тільки 39,4% відчують емоційну комфортність від контактів; і зовсім низький відсоток – 6,8% дітей – проявляють самоконтроль у взаємному обміні думок [14]. До цього слід додати підвищену вразливість і помисливість. Ці дані свідчать про несприятливий емоційний фон спілкування.

Діалогічне мовлення виступає важливою стадією комунікативного процесу, оскільки створює передумови для розвитку монологічного. Воно допомагає сформулювати фразу як основу різних видів монологу – розповіді, опису, доведення. Ми часто чуємо, як у молодшому шкільному віці вчителі час від часу поправляють учнів: “Відповідайте, будь ласка, повним реченням”. Навчившись будувати фразу, діти поєднують їх у текстові структури – так формуються монологічне мовлення.

Здатність будувати монолог. Монолог є більш складним за змістовим та композиційним наповненням, ніж діалог, оскільки передбачає мовлення однієї особи. У підлітковому віці монологічне мовлення стає сенситивним. Це зумовлено як психофізіологічними особливостями підлітків, так і програмою та завданнями шкільної освіти, яка передбачає вивчення наукових текстів (з історії, біології,

географії, інших предметів). Учні опрацьовують матеріал та переказують його. Це вміння потребує відповідного рівня розвитку описового мовлення (характеризувати предмети, людей, ситуації, явища); розповідного стилю (конструювати розповіді, оповідання). Необхідний рівень логічного мислення, характерний для цього віку, створює передумови для формування доказового мовлення. Школярі навчаються дотримуватись логіки побудови розповіді, висловлювати міркування та судження. Таким чином удосконалюються характеристики монологічного мовлення: логіка, змістовність, образність.

Поступово навички ділового монологічного мовлення трансформуються у навички інтимно-особистісного спілкування. Під час уроків діти переказують твори Лесі Українки, Миколи Гоголя тощо, а після занять – історії з власного життя. У підліткових товариствах популярними стають ті, які виявляються цікавими співрозмовниками – вміють розповісти історію, притчу, вжити гумор доцільно до ситуації. Душею товариства вважаються підлітки, які здатні висловити та аргументувати свою думку з приводу сказаного, впевнено відстояти свої позиції.

Мистецтво виступу. Найвищим рівнем розвитку монологічного мовлення є мистецтво публічного виступу. Разом з цим, ми можемо говорити лише про репродуктивний або інтерпретативний рівень монологічного мовлення. Творчий рівень, який передбачає мистецтво красномовства з використанням засобів експресії, мовленнєвої виразності – підліткам недоступний. Саме тому в середній школі ще не вводять семінарські заняття, які передбачають сформованість цього виду діяльності. Окремі види творчих дій монологічного характеру використовуються на заняттях у вигляді самостійно підготовлених коротких повідомлень за темою, доповідей за рефератами. Підлітків навчають логічно, послідовно, структуровано переказувати матеріал, складати сюжетні розповіді за схемою та самостійно придумувати оповідання, оцінювати ситуації та поведінку героїв, використовувати у мовленні художньо-виразні засоби. Навчають впливати на емоційний досвід, використовувати засоби емоційної виразності (міміку, жести), здійснювати самостійний творчий пошук засобів мовленнєвої виразності. Працюють над фонаційною технікою мовлення: контроль за диханням, постановка голосу, вироблення дикції, темпу, володіння інтонацією (силою голосу, мелодикою). Таким чином закладають основи ораторського мистецтва.

Уміння слухати. Уміння слухати є активним або пасивним сприйманням інформації з використанням стимулюючих прийомів –

заохочувального ставлення, уточнення, перефразування, резюмування. Оскільки спілкування у підлітковому віці є егоцентричним, уміння слухати відповідає йому. У цьому віці діти націлені на те, щоб у найбільш сприятливому світлі подати себе. У зв'язку з цим їх бажання почути інших наближається до мінімального значення. Це підтверджують результати експериментального дослідження А.М.Гельбак. Вони свідчать, що лише 12% підлітків є хорошими співрозмовниками, які вміють не лише уважно слухати, а й розуміти, співпереживати; 60% виявляють недостатньо хороший рівень уміння слухати і 28% взагалі не володіють цією навичкою [5].

Уміння слухати у підлітковому віці відрізняється специфікою. Діти слухають активно, емоційно, з невдаваним інтересом: ставлять відкриті запитання з метою уточнити, продемонструвати свою компетентність, активізувати співрозмовника. Проте, вони часто переривають, не даючи закінчити речення, думку. У колі підлітків ініціатива в розмові належить тому, хто більш сміливий та зухвалий.

Вміння впливати на оточуючих. Впливати – означає своїми вчинками, діями, поведінкою блокувати, спрямовувати, видозмінювати, іноді деформувати, переорієнтовувати чужий, неприйнятний для себе візерунок спілкування (П.Таранов) [18, с. 3]. Це вміння контролює регулятивна функція комунікації, яка передбачає вплив на оточуючих. У підлітковому віці вона лише починає розвиватись і самостійного значення ще не набуває. Підлітки швидше самі піддаються впливу, ніж здатні впливати на інших. Відповідно у підліткових угрупованнях наявний високий рівень конформізму. Характерне пасивне, пристосовницьке прийняття групових стандартів поведінки, безумовне схилення перед авторитетами, старшими дітьми [4]. У зв'язку з цим навчання психологічним прийомам впливу на оточуючих є актуальним завданням на цьому етапі.

Етичні навички спілкування. Етикою вважають систему моральних і культурних норм соціальних взаємин. Вона передбачає формування власної нормативної системи на основі наявної у суспільстві. У цей період у школярів починає складатись власна система цінностей, яка поетапно формує моральний кодекс підліткової поведінки [12, с. 151]. У товаристві однолітків цінують сміливість, неординарність, відданість, активність, дружнє ставлення, вміння постояти за себе та інших. Якщо для молодших школярів було важливим використання форм ввічливості у спілкуванні, то підлітки виховують у себе інші морально-етичні

якості: культуру дискусій, перемовин, телефонних розмов, нових знайомств.

Воднораз, у підлітковому віці проявляються й несприятливі тенденції. М. Савчин [16] підкреслює, що типовим негативно спрямованим явищем є застосування ненормативної лексики: сленгу, нових “модних” слів, які, на думку підлітків, характеризують їх як неординарних особистостей. “Класно”, “супер”, “тіп-топ”, “прикольно” – ці слова свідчать про прагнення підлітків мати свою, автентичну мову.

Навички поведінки у конфліктній ситуації. Ці поведінкові тенденції проявляються у ситуаціях, в яких кожна із сторін намагається зайняти позицію, що протидіє інтересам іншої. Аналіз психологічної літератури показує, що у дітей підліткового віку формуються певні передумови для підвищеного емоційного рівня взаємодії. Характерними у цей період є такі якості, як негативізм, підвищена емоційність, конфліктність. На думку психологів, діти в цьому віці схильні до протистоянь, порушень дисципліни [3], [4]. Найчастіше така поведінка спричинена віковою підлітковою кризою. О. П. Сергеєнкова підкреслює, що ситуацію поглиблює прояв надмірної критичності до інших та лояльності до себе – діти критикують недоліки поведінки оточуючих і не помічають їх у себе [3]. Це зумовлює формування протиріч у процесі соціальної взаємодії.

Гендерно зорієнтовані комунікативні навички. Фізіологічно обумовлений процес статевого дозрівання веде за собою прагнення до налагодження контактів з протилежною статтю. У цьому віці вони набувають істотно нового характеру. Підлітки освоюють гендерні ролі і проявляють зацікавлене ставлення до осіб іншої статі. Часто воно буває замаскованим – зовні грубим, ущипливим, внутрішньо прихильним, теплим. Іноді реакції хлопчиків на дівчаток (і навпаки) набувають вигляду провокування – вони їх смікають, зачіпають словом, іноді обзивають. Це відбувається через невміння висловити свої симпатії та наявність страху перед новими соціальними стосунками. Страх є мотивоспрямовуючим у цих ситуаціях – боязкість отримати відмову, бути осміяним перед однолітками спонукає підлітків здійснювати замасковані “маневри”.

Невербальні комунікативні навички. Передбачають взаємобмін інформацією за допомогою немовних засобів комунікації, таких як жести, міміка, погляд. До них відносять: 1) фізіогноміку – володіння експресією обличчя; 2) тактику – тактильні відчуття; 3) кінесіку – комунікативно значущі рухи; 4) психостатику – позу, поставу; 5) паралінгвістичні навички, представлені акустичними

та інтонаційними голосовими характеристиками; 6) екстралінгвістичні, які полягають у вмінні використовувати паузи, темп, емоційні наголоси (сміх, плач); 7) просторові та часові, що характеризують дистанцію та часові обмеження [10], [15].

У підлітковому віці вияв невербальних аспектів спілкування не відрізняється значними розбіжностями, проте має свою специфіку, порівняно з іншими віковими категоріями.

Невербальні навички характеризуються більшою емоційністю, експресивністю. Вони виступають індикатором емоційного стану та описують загальне враження дитини від почутого. Невербальна поведінка у цьому віці має демонстративний характер. Підлітки часто вдаються до вживання модних жестів (“that rocks”, “o’кей”), використання показних манер, розрахованих на зовнішній ефект. Характерними для підліткового віку є ритмічні рухи, які дублюють інтонацію, супроводжують музику, мовлення. Частим є застосування рухів-символів, які вказують на символічне значення явища (повітряний поцілунок, тінейджерські жести привітання, прощання). Більш широко починають використовуватись таксичні невербальні рухи, які імітують прояв дорослості: товариське рукостискання (у хлопчиків), поплескування, обійми як прояв дружнього ставлення. Поведінка підлітків відрізняється схильністю до наслідування. Діти прагнуть копіювати манери значимих, авторитетних людей – співаків, акторів, спортивних авторитетів, що дозволяє, принаймні зовнішньо, бути відповідним ідеалу.

Водночас, несформованим у цьому віці є вміння візуально діагностувати психологічні особливості партнера. Учні не здатні “зчитувати” невербальну інформацію, яка вказує на емоційний стан співрозмовника. Це вказує на низький рівень невербального аналізу, психологічної проникності та емпатії.

Як бачимо, теоретичний аналіз показав, що комунікативні вміння та навички у дітей підліткового віку мають свої психологічні особливості. Позитивним аспектом є спрямованість на встановлення нових контактів, надання переваги інтимно-особистісному спілкуванню, збагачення діалогічного та монологічного мовлення, формування навичок гендерно спрямованого спілкування. Негативними ознаками є недостатньо хороший рівень уміння слухати, високий рівень конформізму, егоцентрична спрямованість, соціальна тривожність у спілкуванні. Діти часто вдаються до застосування ненормативної лексики, спрямовані на емоційний, а не раціональний тип взаємодії.

Така специфіка розвитку комунікативної сфери потребує цілеспрямованого формування комунікативних умінь та навичок у

підлітків. Ця робота повинна здійснюватись за принципом системності та поступовості. Системний підхід полягає у супідрядності корекційної роботи: комунікативні вміння розвивають у поєднанні з іншими психічними властивостями – мовленням, соціально-емоційними рисами, моральними характеристиками. Поступовість передбачає послідовне зростання рівня складності матеріалу з метою забезпечення впевненості у своїх силах та можливостях.

Список використаних джерел

1. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики : підручник / Ф. С. Бацевич. – К. : Академія, 2004. – 344 с.
2. Бех І. Д. Виховання особистості : підручник / І. Д. Бех. – К. : Либідь, 2008. – 848 с.
3. Вікова психологія : навч. посібник / [О. П. Сергєєнкова, О.А. Столярчук, О. П. Кюханова, О. В. Пасєка]. – К. : ЦУЛ, 2012. – 384 с.
4. Вікова та педагогічна психологія : навч. посібник / О. Г. Видра. – К. : ЦУЛ, 2011. – 112 с.
5. Гельбак А. М. Основні результати емпіричного дослідження комунікативних навичок підлітків в умовах традиційного навчання / А.М. Гельбак // Зб. наук. пр. Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка : серія соціально-педагогічна : випуск XI / [за ред. Л. П. Мельник, В. І. Співака]. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2009. – С.31-38.
6. Драгунова Т. В. Возрастные и индивидуальные особенности младших подростков / Т. В. Драгунова. – М. : Просвещение, 1967. – 360 с.
7. Ізбуцька Н. В. Тренінг професійної комунікації соціальних педагогів і соціальних працівників / Н. В. Ізбуцька // Практична психологія та соціальна робота. – 2007. – №3. – С. 51-54.
8. Квинн В. Прикладная психология / В. Квинн. – СПб. : Питер, 2000. – 560 с.
9. Курганов С. Ю. Ребенок и взрослый в учебном диалоге : книга для учителя / С. Ю. Курганов. – М.: Просвещение, 1989. – 127 с.
10. Лабунская В. А. Невербальное поведение / В.А. Лабунская. – Ростов-на-Дону: Изд. Ростовского унив-та, 1986. – 135 с.
11. Леонтьев А.А. Основы психолінгвістики / А.А.Леонтьев. – М. : Смысл, 1997. – 287 с.

12. Макмиллиан Л. Родители и подростки: Как строить отношения / Л. Макмиллиан, М. Рей; пер. с англ. – М. : Лотэст; Заокский : Христианская служба семьи и здоровья, 2004. – 192 с.
13. Павелків Р. В. Дитяча психологія : навч. посібник / Р. В. Павелків, О. П. Цигипало. – К. : Академвидав, 2011. – 376 с.
14. Переверзева В. М. Особливості діалогічного спілкування у підлітків як чинник їх особистісного розвитку. Підсумки 8-ої Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції “Сучасна наука в мережі інтернет”: [Електронний ресурс] / Переверзева В. М. // Рубрика: Соціум. Наука. Культура, Психологія. – К. – 24-26 лют. 2012 р. – Режим доступу : <http://intkonf.org/k-psihol-n-pereverzeva-vm-osoblivosti-dialogichno-go-spilkuvannya-u-pidlitkiv-yak-chinnik-yih-osobistisnogo-rozvitku/>
15. Пиз А. Язык телодвижений (Как читать мысли других людей по их жестам) / Аллан Пиз. – Луганск : Глобус, 1998. – 200 с.
16. Савчин М. В. Вікова психологія / М. В. Савчин. – К. : Академвидав, 2009. – 360 с.
17. Столин В. В. Самосознание личности / В. В. Столин. – М. : Изд-во МГУ, 1983. – 284 с.
18. Таранов С.П. Приемы влияния на людей / С.П. Таранов. – М. : ФАИР, 2008. – 608 с.
19. Тренинг развития жизненных целей : коллект. монография / [Е. Г. Трошихина, Алиева М.А., Гришанович Т.В. и др.; под ред. Е. Г. Трошихиной]. – СПб. : Речь, 2001. – 216 с.

The article outlines the basic types of communication skills, the theoretical analysis of their psychological characteristics of adolescents. Based on research the features of establishing new contacts, initiate conversation, dialogue and monologue communication, listening skills, influence others, build a conversation considering ethical interaction. We describe the skills of behavior in conflict situations and gender-oriented communication skills. Based on theoretical studies identified positive and negative characteristics of the communicative process in adolescence, found the leading type of communication.

Keywords: communication, communication, communication skills, sociolinguistic, strategic, non-verbal skills.

Отримано: 5.02.2012 р.